

SALGÓTARJÁN LXX.

Szvircsek Ferenc

A nagyipar szerepe Salgótarján város arculatának formálásában

Salgótarján földtörténeti múltjához hasonlóan gazdag és változatos lakóinak tájat formáló tevékenysége. A település fejlődéséhez, de gyakran pusztulásához is a hosszan elnyúló völgyben kialakult sajátos földrajzi fekvése járult hozzá. A helyi és helyzeti energiák együttes megléte a 19. században, ipari központként való kijelölésének is egyik indítéka volt. A modern Salgótarján igazából a múlt század közepén kezd kialakulni a kapitalizálódó ipar, a község és a birtokosok hatékony támogatásával. A fellendülés két fő pillérét a szénbányászat és a vasipar jelentette. 1861-ben megtelepedett és központjául jelölte ki a falut a Szt. István Kőszénbánya Társulat. A kiegészítést követően, az ipari fellendülés időszakában lerakták a vasgyártás alapja-

it. A Salgótarjáni Vasfinomító Társulat helyének kijelölésekor már a bányavállalat által kezdeményezett vasút kiépítése és a feltárt barnaszénmezők biztosították az elsőséget. Az üvegyár 1893-as, a vasöntöde és gépgyár 1894-es megépítésével az iparvállalatok néhány évtized alatt megváltoztatták a falu építészeti képét és egyben átformálták a lakosság foglalkozási struktúráját. A már községi rangú település a szénmedence bányászatának centrumává vált, a vasút megépítése révén pedig közvetlen kapcsolatot teremtett a fővárossal. A nagyipar civilizációt teremtő ereje tettenérhetően és alapvetően változtatta meg a táj arculatát, az ősi település képét és a lakói életét. Ezt a változást, a bányászfaluból történő várossá fejlődést kí-

SALGÓTARJÁN LXX rovatunk tanulmányai a Nógrádmegyei Múzeumok Igazgatósága és szereztesztőségünk által közösen rendezett tudományos szimpóziumra készültek, amely a város 70. éves fennállásának záróünnepségeként a Mecénás Alapítvány és Salgótarján város Önkormányzatának támogatásával jött létre. Jelen rovatunk Salgótarján város Önkormányzatának anyagi hozzájárulásával valósulhatott meg.

vánjuk most nyomon követni.

Egy bányászfalu településképeének átalakulása

Az európai falvak sajátos típusát alkotják az utak mentén kialakult falvak. Salgótarján egyutcás szalagtelkes utifaluként létezett, településének alaprajza keletkezéstörténetét tárja elénk. A fokozatosan nőtt, fejlődött városok alaprajzában is egyfajta sajátosság figyelhető meg. Részben úgy, hogy a térszíni viszonyok, a felszín alakja mint természeti feltétel rendezi az újabb településrészeket, vagy úgy, hogy egy épület (templom, kastély, középület) mint építészeti meghatározó elem rendezi egymáshoz a városrészeket. Esetünkben a térszíni viszonyokat, völgyek menetét követve épültek ki az üzemek és a lakótelepek.

Salgótarján térbeli kiterjedésére közel egy évszázadig a horizontális kiépülés volt a jellemző. Külső megjelenési formájában magánviselte annak a kornak a jellemző vonásait, sajátos érdekeit, építészeti stílusát, mely életre keltette. Akár spontán, akár tervezetten jött is létre egy-egy város, közös bennük az emberi munka, az építés. Az így kialakított város egy adott helyre jellemző, melynek fejlődésében, formálásában jelentős szerepe van az időnek. Az idő okozta nyomok lemérhetők, ugyanis minden kor leteszi névjegyét a fejlesztésében, így Salgótarján esetében is.

Salgótarján a Salgó-, és a Tarján-patakok észak-déli irányú, nagyjából Y alakú völgyében alakult ki. A mellékvölgyekbe csak jóval később, a 19. sz. közepétől húzódott a lakosság. A völgyet három oldalról kopár hegyek

és dombok övezték, csak déli irányban toroklott a Tarján patak a Zagyva folyó kiszélesedő völgyébe. Az 1867-ben megépült Pest-Ruttkai vasútvonal a völgyet két részre osztotta, a nagy iparvállalatok-társulatok pedig két pólusként, a településtől elkülönülve alkották meg külön telepeiket. A két pólus között a faluban építkező lakosság a fővölgyben végighúzódó út mellett, a mocsaras völgy fenéket elkerülve, annak két szélén csoportosult. A házcsoportok, tekintet nélkül az utakra és a kanyargó patakokra, úgyszólván egymás hátára épültek.

A településszerkezetet vizsgálva, a múlt század közepén két külön településnek tűnhetett a falu. A Tarján patakkal párhuzamosan futó megyei út keleti szélén helyezkedett el a falu nagyobbik része, s vele átellenben, a Meszes hegy lábánál, de már a patakon túl a másik része. 1850-ben 128 szalmafedelű érvályogból, fából épült parasztház képezte a települést. Kőből csak a templom és az urdalom emeletes kastélya épült.

Az első építési tervnek az 1729-ben megfogalmazott és építkezéseket elrendelő utasítást kell tekintenünk, melyet *gr. Szluha György* adott ki tiszttartójának. A megkezdett munkákat már *Jankovics Miklós*, az új birtokos fejeztette be, s alakította ki a településképet. A 19. század közepén ilyennek látta a falut az első orvosa Dr. *Jungmann Mihály*, aki 1859-ben került Salgótarjánba, s elbeszélése nyomán a reánk maradt írásokból néhány sort idézünk, amelyek az iparosodás beindulása előtti idők sajátos viszonyairól adnak némi tájékoztatást:

"1859-ben Brellich, az embriójában élő

salgótarjáninak nevezett kőszénbánya akkori tulajdonosa felszólítására Zagyvára jöttem, hol akkor a bányatársulati vezetőség három emberből állt, s ezek keteje: Wéber és Pankardi bírt diplomával. Köztük fészkeltem meg én is magamat. Salgó-Tarján községet még azon időben nagyítóüveggel lehetett csak meglátni. Ingoványos mocsár borította végig az egész lapályt. Nádasok rengetege ülte el széltében-hosszában a sekélyes részeket. Ahol most a Takarékpénztár áll, azon az oldalon véges-végig sehol több háza nem volt még akkor Tarjánnak. Az út ellenkező, partfelőli oldalán meg a felburjánzott gaz, bürök, fűzbokrok sűrűjében alig lehetett észrevenni azt a néhány szegényes nádfedelű putrit mely a falut képezte”.

A templom előtti út meredek dombra kapaszkodott fel, amit a fuvarosok megkerülve, a Régiposta (Zsidó) utca vonalában a Tarján-patak felé kerültek ki és a Pécskő patak medrében, vagy a Kis utcán tértek vissza a Főútra. A Jankovich kastélytól kezdődő Régiposta úton állt a település első, polgárságát szolgáló épülete a kaszinó. Helyére épült 1902-ben a mór stílusú zsinagóga. Az első üzemi épületet a Szilárdy- előbb Jankovich -major déli részén építette fel *Szilárdy Ödön* üveg-hutának, de mint ilyen nem prosperált, hosszú ideig nem volt üzemben, majd 1888-ban leégett. Ezt követően gazdasági épület, raktár, istálló és végül úrilak lett. A sokat emlegetett Jankovich kúriát az új birtokos nem lakta, eladta a bányatársulatnak, s itt létesült 1871-ben az első társulati bányai iskola. A Szilárdy-kúria földszintes épületét, az út túloldalán hajdan a Jankovichok ispánja lakta,

lebontása *Szilárdy István* nevéhez fűződik. A templomtól a Pécskő utcáig telkes jobbágyok házai álltak. A Pécskő patak medrében is út vezetett a hegy felé. A falu magja a Pécskő-utcától a Zagyvai rakodóig (Arany János utcáig) terjedt. A házak az út jobboldalán helyezkedtek el, itt volt a falu temetője is. Egy csermely mellett futott fel az út a hegyre. Az utcától észak felé, néhány nagygazda udvara és épülete állt. A fő utcán a lakosság szorosan a hegylábhoz építette házait, az út és a lakások közötti üres, többnyire előkertnek szánt területet építették be 1880-tól az új házakkal. A Fő út másik oldalán állt a Kispiac, ahonnan zárt sorban épültek meg a házak. A vasgyári iparvágányoktól Somoskőújfalú felé már szántóföldek következtek. Az első épületet 1882-ben emelték, az evangélikus templomot a paplakkal.

A falu másik részén, a Meszes lábánál húzódó út és a Tarján patakból kivezető csatorna mellett szétsztorán álltak a házak. A falu két részét a Tarján patakon keresztül gázlókkal út kötötte össze.

Már nem falu, de még nem város

Az ipari fellendülést követően a szénbányászat mellett a vasipar honosodott meg a faluban, s ezzel északról és délről a kialakuló ipari telepek foglya lett. Az 1867-es MÁV vonal átadásával már három olyan létesítménnyel rendelkezett, melyek hosszú időre meghatározták az ipar és vele együtt a falu fejlődését. A városfejlesztő erőknél megfelelően a kép azonban nem volt egységes. Üzemi telepek elvei, stílusa, szerkezete s vele együtt településképe más volt mint a községé. Egyes

részek fejlődésének üteme is különböző volt. A kezdeti időszakban nem forrtak egésszé a községgel és ezért sokáig különálló testként léteztek. Csak a városi jogállás megszerzése után vált lehetővé egy egységes koncepció kialakítása a 20. század elején.

Sorra nézve az iparvállalatokat, a legidősebb, a legrégebben ide telepedett *bányavállalatnál* kell megállnunk. Igazgatósága 1870-ben a város délnyugati részén épült fel, s 1923-25-ben nyerte el ma is látható arculatát. Mellette a tisztviselő és munkáslakások telepszerű elrendezésben bontakoztak ki. Az új lakókat, a honfoglalókat 1868-ban ez a kép fogadta: *"Az állomás egy kis épületből állt, a vasút József rakodóig volt kiépítve. A mai bányatelep helyén csak egy hosszú kolónia állt, melyben mintegy 100 család volt összehúzóva. A többi család kis üregeket vágott maguknak a hegyoldalba, elejét befedték és készen volt a lakás"*. 1868 után már a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. *Zemlinszky Rezső* igazgató irányítása mellett megkezdte a kolóniák építését, de az új tárók és aknák nyitásával a község szélein új telepek is létesültek, magukon viselve az időszakosság jellegét. Itt szeretném megjegyezni, hogy a bányaművelés, az új bányák nyitása kétséges vállalkozás volt, ezért a nyitással kapcsolatos épületeket a legegyszerűbb eszközökkel, a leggazdaságosabban kellett megépíteni. A műveléskor számtalan új épület – üzemépület, lakóépület – kellett létesíteni, a régieket a viszonyoknak megfelelően átalakítani. Megállapítható az is, hogy a régebbi bányatelepek házai kivétel nélkül sablonos egyformaságban épültek, primitív szo-

ciális követelményeknek megfelelően. Kacsárnyarendszer volt jellemző rájuk. A munkástelepek Salgótarjánban és közvetlen környékén hegyes-dombos vidéken épültek, de nem alkalmazkodtak a terepadta lehetőségekhez, hanem egyenes vonalban vezetett utcákon helyezkedtek el házaikkal, holott a természetadta formák a sablonosság feloldásához vezethettek volna. Ezért a bányatelepek, lakótelepek sajátos megjelenésűek voltak Salgótarján határában. Itt kell azonban megjegyezni azt, hogy az 1925-től az SKB Rt. szervezetébe került Északmagyarországi Egyesített Kőszénbánya és Iparvállalat Rt. *Schmidt Jenő* igazgató idejében *Wellisch Andor* műépítésszel Baglyasalján korszerű munkáslakóház, tisztviselőház és kaszinó épületet terveztetett meg. Ma is láthatóak ezek. *Zemlinszky Rezső* mellett *Gerber Frigyes*, *Gerő Nándor*, *Róth Flóris* bányai igazgatók neveit kell még említeniünk a bányai és a leendő város építkezéseivel kapcsolatban.

A felépített telepek a községtől távolabb, annak szélein helyezkedtek el, s így annak építészeti képében még nem jelentek meg. A község területének terjedésével, a szabad beépítésre alkalmas területek fogyásával azonban hamarosan bekerültek a kialakuló "városképbe" is. A bányatelep, azaz kolónia képe 1872 után így városiasabb benyomást keltett, mint maga Salgótarján belterülete. A kőből és téglából épített gyarmatházakkal, altiszti és tiszt lakóépületekkel, irodaházzal, szociális létesítményekkel (iskola, kórház, fürdő, sportpálya), kövezett útjaival kitűnt a falu vályog- és faviskói, sáros, szinte járhatatlan útjai közül. A falu városiasodása felé az első

lépés tehát a központi bányatelep kiépítése volt, a vasút és a Tarján patak nyugati oldalán.

1872-1918 között a salgótarjáni központi telepek helyett már főleg egyes aknák területén építkezett a bányavállalat (Forgách-telep, Károly-akna, Új-akna, Somlyó, Józsefi). A telepek itt magukon viselték a szén kitermeléséből adódó üzemi jellegzetességet, azt ugyanis, hogy a bánya nem állandó, hanem vándorüzem: hirtelen kell nagyobb tömegű embernek elhelyezést biztosítani azzal a gondolattal, hogy a szén egyszer kifogy és a tömeg mehet tovább. Ennek ellenére a bánya Salgótarjában 489 munkáslakás mellett tisztviselőlakásokat, irodaépületet, élelemtárat, ruhatárat, sütődét, mézárszéket, kórházat, munkásotthont, kaszinót, iskolát, sportpályát, uszodát épített fel.

A község fejlesztésében, városias jellegének erősítésében a *Vasfinomító*, majd jogutódja 1881-től, a *Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt.* játszotta a legfontosabb szerepet. Maga a gyártelep a falutól északkeletre, a Salgó-patak mocsaras völgyében épült ki.

A gyár üzemi épületeivel egyidőben indult meg a munkások majdani lakótelepének tervezése és építése. A községtől elválasztó sorompó után, a gyártelepre vezető út mentén húzták fel az első épületeket, melyek természetesen az irányítás céljait szolgálták. Így épült meg az üzemvezetőség irodája, a társulati vezérigazgatóság emeletes épülete, a kastély. Ezt a szerényebb lakótelepi épületek követték, melyből ténylegesen mint egy kormányzósági palota emelkedett ki. A vezérigazgatósággal szemben emelkedett a tisztvi-

selők részére egy egyemeletes épület. A lakótelep munkáslakásait a gyártól távolabb, a főútvonal (a gyári fasor) két oldalán építették ki, abban az időben korszerű megoldásként, emeletes kivitelben. Az 1870-ben megnyílt iskolaépületet 1929-ben a város legkorszerűbb társulati iskolai épülete váltotta fel.

A dokumentumok szerint a lakótelepet nagyrészt *Schweiczzer Zsigmond* tervezte meg még 1869-ben. A gyári lakótelep felújítására *Fabini Henrik* igazgatóságának idején került sor, 1931-ben. A gyártelep kiépítésében elévülhetetlen érdemei voltak: *Borbély Lajos, Jónásch Antal, Liptay B.Jenő* igazgatóknak.

1880-ban létesült egy nagyobb teleprész az ún. Amerika, a telep nyugati részén. Ezekben az években (1880-1890) készültek el a Kaszinó sor tisztviselő- és munkásházai is. 1890-ben élelemtár épült, melynek emeleti részén volt a tisztviselők kaszinója. 1894-ben az olvasóegylet kapott új épületet.

1907-ben indult be a Jónásch Antal igazgató nevével fémjelzett szövetkezeti munkáslakás akció, melynek keretében kertvárosi jellegű, 51 munkásház épült meg. A Luby-család parcelláin alakult ki a Szent Ferenc telep 1929-ben, a Jónásch-telepnek nevezett területtel átellenben.

A falutól dél felé, szintén mocsaras, nádas területen két üzem és lakótelep alakult ki. A két iránytadó pólus közül a déli pólus, bányai-, és gyári telepeivel a legkülső perifériára szorult külváros képét villantotta fel. A *Palackgyár* majd a *vasöntöde és gépgyár* néhány kolóniaszerű munkáslakás építésére vállalkozott csupán, ami nem emelte a város-

kép színvonalát, különösen azért nem, mert szinte eldugva helyezkedett el a gyártelep mögött, a vasútvonal és a Tarján patak mellett. A bánya telepei – Forgách, Újakna és ide tartozónak számítható a nyugati részen kialakult Károlyi-telep, valamint az említett ipartelepek – a község szegényes periferiájának tekinthetők.

A Patyomkin-falu

A nagyipari üzemek közvetlen "városépítő" hatása mellett, közvetett hatásokkal is kell számolnunk, melyek azonban szervesen összefüggnek az ipari termelés emelkedéséből adódó létszám és infrastruktúra fejlődésével. A *szolgáltató iparágak* fejlődése felgyorsult, hatása a falu képének megváltozásában is lemérhető volt. A kereskedelem korlátlan lehetőségek hazájának, azaz "kis Californiának" tekintette Salgótarjánt. A kereskedő családok nevéhez fűződik a község főútvonalának Patyomkin-városszerű kiépítése. A parasztoktól megvásárolt telkeken, a régi házak előtt elterülő üres területeken építettek fel az első kereskedőházat. A birtokos parasztok beltelkeinek helyén épült fel tehát a mai város. A paraszti réteken, szántókon a bányák és ipartelepek osztoztak, ezek csak a paraszti birtok rovására tudtak terjeszkedni. Az úthálózat gerince spontán módon alakult ki, a forgalmi áramlások irányát követve. A kisebb tereket, az egyetlen út fűzte fel. Salgótarjában a nyitott terek voltak a jellemzők, nem alakult ki a fejlődés során központi, zárt térrel egy falumag. Az ipari épületek, telepek központon kívüli elhelyezése, a hirtelen felduzzadt lakosság beszűföldése nyomán a te-

lepülés elvesztette sajátosságát. Ipari és lakóterület összekeveredett, megszűnt a központ régi értelemben vett szerepe és hagyományos tartalma.

Salgótarjánt a 20. század első évtizedeiben is hat sárga kastély uralta: a bányakastély, a régi községháza, a Jankovich-kúria (az egyetlen pénzüintézet otthona), a katolikus templom, a Szilárdy-kúria és a főszolgabíró-ság épülete. A Fő-utca két oldalán az 1880-as években épültek ki a házak, a Tarján patakon túl pedig a Meszesalja házsora alakult ki. Itt helyezkedett el a község lakosságának mezőgazdasággal foglalkozó rétege, a Karancsalja utcáig bezáróan alkotva meg a szóhasználatban is a "községet", mert a vele szemben kialakult területet nevezték lakosai "Salgótarján-nak". Az építkezés a községben 1880-tól gyorsult fel 1914-ig az ipartelepek hatására. Megépült, majd többször átépült a községháza, mely 1922-től városházaként funkcionált a régi temető helyén. 1882-ben evangélikus templom épült, 1900-ban főtéri vasútállomás, 1914-ben posta és távirtda hivatal létesült. 1914-ben átépítették a templom előtti teret.

A már nagyközség, a dualizmus időszakában a felduzzadt lakosság és a megnövekedett funkciók miatt otthont adott járási szintű hivataloknak is: járásbíró-ság, adóhivatal, főszolgabíró-ság. Trianon után jelentősen tovább szaporodott lakosság miatt is új hivatalokat kellett befogadnia, és mivel exponált helyet foglalt el itt az ipar, a kereskedelem, a fejlődés gyorsabb ütemét követve jogilag is várossá vált 1922-ben Salgótarján.

A városiasodás rövid útján

Salgótarján nem járta be a várossá válás évszázados útját, hanem sajátos módon készült erre a szerepvállalásra. Átlépve a fejlődés buktatóin, a megmérettetés kínjain, első lépésként a képileg nem létező város építészeti tervét készítették el *Vargha László*val, a korszak ismert építész-várostervezőjével. E terv lett az alapja a későbbiekben a város átépítésének, mivel a polgármesterrel az élen a város vezetői elfogadták azt az elvet, hogy Salgótarján földrajzi fekvése nem teszi lehetővé azt az építési módot, miszerint a meglévő várost sorsára hagyva, mellette, egy minden szempontból átgondolt városrendezési terv alapján új, modern várost építsenek. A szabályozás alapja maga a régi város kerete volt, amit rekonstrukciós városfejlesztéssel, a régi épületek lebontásával, újak emelésével gondoltak megépíteni úgy, hogy a meglévő utcák vonalvezetésén nem lehetett sokat változtatni-kiegyenesíteni, szélesíteni, levágni – mert a város sajátos földrajzilag meghatározott alakja nem kedvezett ennek a megoldásnak. Ezért a város határán belül és kívül található területek kerültek könnyebbség és olcsóbság okából elsősorban beépítésre. Alapvetőnek tartva azt a célt, hogy a város központja oldalirányban is terjeszkedjék. Így a város újabb fejlődésében a legjelentősebb mozzanat a parcellázások során kislakásos telepek megépülése volt. Igaz nem a városrendezés optimális szempontjai szerint alakult ez, hanem a földbirtokosok által parcellázásra átengedett területek mértékében. A Tarján patak nyugati árterületén jött létre a polgárváros csírája az "Újtelep", kertvárosi jel-

leggel, valamint a keleti domboldalon a Papberken a "Rokkant-telep". A beépítések hatására 1931-ben a Pécskő-patakot is befedték, csatornázták a várost és rendezték a patakmedreket.

A Zagyva folyó hullámos felszínű forrásmedencéjének egy szűk völgyében, dombonvölgyön elterülő, egyszerű és eldugott kis palócfaluból a legmerészebb álmódók sem merték feltételezni a kezdetekkor, hogy város lesz egykoron itt, habár szóhasználatukban lakosai a 19. század végén a város megnevezést használták a településsel kapcsolatban.

Salgótarján az 1930-as években már komoly állami intézményekkel rendelkezett, új épületekbe költöztetve azokat. Megtaláljuk: a gimnáziumot, polgári iskolát, bányakapitányságot, járásbírószágot, főszolgabírószágot, ipartestületet, adóhivatalt, közbiztonsági hidat, csendőrlaktanyát, rendőrkapitányságot, stb. Ezidőben nagy lépést tett az infrastruktúra kiépítése felé a város vezetése, melyet a város tökeszegénysége azonban évekig elodázott.

Végezetül elmondható, hogy Salgótarján a szétszórt bánya- és ipartelepeivel igen rövid idő alatt várossá, ipari, kereskedelmi, közigazgatási és kulturális gócponttá fejlődött. Ebben nagy része volt az ipari üzemeknek, annak a szellemnek, mely a kicsinyhitűségtől megszabadulva élni tudott a pillanat adta lehetőségekkel. Az alapítók megtették kötelességüket. Támogatták a közügyet, elsősorban Tarjánért, mely Nógrádnak ipari jelentőségében országoshírű tényezője lett. Mind a település, mind az üzemek vezetői *"szerették ezt a fészket erős lelkiülettel, mely megélhetést, gondot és gyönyörűséget tárt"* mindnyájuk elé.